

Nyelvészeti módszerek a magyar népiségtörténeti kutatásokban¹

1. Minden tudományágban vagy részdiszciplínában időnként célszerű bizonyos – sokszor magától értetődőnek tűnő – fogalmak tisztázását elvégezni, illetőleg az ezekhez kapcsolódó kutatási módszerek kialakulását és történetét áttekinteni. Az alábbiakban elsősorban arra vállalkozom, hogy a magyar történeti nyelvföldrajzi kutatásoknak azt a jelentős szeletét helyezem el a 20. századi magyar tudománytörténetben, amelyet leginkább az interdiszciplináris alapon álló, eredendően mégis történettudományi irányzathoz, a **népiségtörténet**hez kapcsolhatunk.

A *népiségtörténet* mint terminus technikus keletkezése a két világháború közötti időszakra vezethető vissza. A fogalom a korszak egyik neves történészéhez, MÁLYUSZ ELEMÉRhez kapcsolódik. Munkásságát és a népiségtörténeti iskolához vezető kutatói útját többen ismertették már (l. pl. KOMJÁTHY 1979; SZILÁGYI 2007: 78–83, 101–107; ERŐS 2013; SZÓTS 2014), ezért itt csupán a címben megjelölt tárgyhoz szorosan kapcsolódó mozzanatokra térek ki.

A korszak történettudományát a francia *Annales* folyóirathoz kapcsolódó új történetírási program hatotta át, mely „egyik legfontosabb célkitűzésévé a segédtudományos bázis mellett ([vagy] helyett) a különböző embertudományok kooperációját (tk. az interdiszciplinaritást – NFJ.) tette” (ERŐS 2000: 294). A korszak másik neves történésze, a szellemtörténeti irányzat vezéralakja, SZEKFÜ GYULA „leginkább a filozófia, az irodalomtudomány, a művészettörténet és a pszichológia” szövetségét kereste, addig „a MÁLYUSZ ELEMÉR által megfogalmazott népiségtörténeti program – alapvetően a szellemtörténettel szembenálló beállítottságának megfelelően – főként a néprajz, az antropológia, a régészet, a nyelvészet, a földrajz és a szociológia” együttműködését szorgalmazta (ERŐS i. h.). MÁLYUSZ munkásságát az interdiszciplinaritás módszertani elvén túl azonban erőteljesebben a német Volkstumstunde irányzathoz kapcsolhatjuk, mely vizsgálatai előterébe az etnikai kérdéseket helyezte (vö. ERŐS 2013: 39).

MÁLYUSZ úgy gondolta, hogy a Trianon utáni magyar történettudomány legfontosabb feladata a **népi gondolat**, a **népi nemzetfogalom** érvényesítése kell, hogy legyen, amelyben a határon kívül maradt magyarság „kulturális-szellemi összetartozás-érzésének felkeltése, megőrzése is” fontos célként szerepelt (ERŐS 2000: 296). Úgy látta, hogy „a modern nemzetfogalom alapján a Magyarország területén kívül rekedt magyarságra új hazájában beolvasztás vár, azonban a nemzetfogalom lecserélése a népiség fogalmára a magyarságot is megmentheti” (SZÓTS 2014). Szerinte a magyar nyelvű, magyarságközpontú kutatás lehet a határon túli

¹ Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) PD 116414. nyilvántartási számú szerződése támogatásával.

magyarság asszimilációjának az ellensúlya, amely megteremtheti a Kárpát-medencei magyarság határokön átívelő egységes nemzeti tudatát, és amely átvehetné az államközpontú kisebbségfogalom helyét. Mindebben a népiségtörténeti kutatás kapna kiemelt szerepet.² MÁLYUSZ szerint a népiség nem tévesztendő össze a nemzetiséggel. A nemzetiség „egy azonos történeti felfogással rendelkező nép tudatos szellemi és politikai törekvéseinek s céljainak összességét” jelenti. A népiség viszont „egy egész nép öntudatlan élete és kulturális tevékenysége. Ebbe az **öntudatlan életbe** beletartozik a **nép beszéde, amellyel lelki életének mozzanatairól is beszámol** [kiemelés tőlem – NFJ.], gazdasági tevékenysége, amely a természeti viszonyokkal, elemi csapásokkal való folyamatos küzdelmet jelent; a szokások, amelyekhez ragaszkodva vagy amelyeket kifejlesztve élnek le a generációk életüket” (MÁLYUSZ 1994: 42).

Ezen elvi alapok mentén megindult népiségtörténeti kutatásokat jellemezte „az új, **nem írásos forrásoknak** a történettudományba való bevonása [...]”; a főként az írott (elbeszélő, okleveles vagy aktajellegű) forrásokra támaszkodó 19. századi történetírással szemben ugyanis nagy szerepet tulajdonítottak az írásos, de nem okleveles (adóösszeírások, anyakönyvek, periratok, választói névjegyzékek, urbáriumok, **személy- és földrajzi nevek**, imakönyvek stb.), valamint a nem írásos forrásoknak (térképek, városalaprajzok, használati tárgyak, bútorok, öltözködés, élelmiszerek)” (ERŐS 2000: 303 – kiemelések tőlem: NFJ.; l. még ERŐS 2013: 41). Itt kell megemlítenünk a felsoroltak mellett a nyelvi, nyelvjárási adatok népiségtörténeti forrásértékének felismerését és felértékelését is.

A kutatási terület teoretikus alapjait lefektető tanulmány 1931-ben jelent meg a HÓMAN BÁLINT szerkesztette tanulmánykötetben, melynek címe a szerkesztő javaslatára lett A népiség története (MÁLYUSZ 1931; a címadásra l. 1994: 9–10). MÁLYUSZ az eseménytörténetet tartalmazó korábbi munkákat nem tartotta alkalmas alapnak, mivel az általa megfogalmazott népiségtörténeti (tkp. mikrotörténeti) koncepciótól távol estek, ezért új forráscsoportok bevonását látta szükségnek. Nyelvészeti szempontból lényeges, hogy pl. az objektumok neveinek, főként a dülőneveknek történészként is kiemelt jelentőséget tulajdonított (vö. SZŐTS 2014). Tudománytörténeti érdekesség, hogy MÁLYUSZ éppen a dülőnevek összegyűjtésével tervezte elkezdni a munkát. Laikusokra, falusi tanítókra és lelkészekre kívánta bízni ezt a gyűjtést. „Mályusz tisztában volt a munka volumenével, de véleménye szerint a feldolgozás beindítása az egész magyar kultúrát előremozdította volna, továbbá nagy öntudati erőt adhatott volna a határon túli magyaroknak a beolvasztási kísérletekkel szemben” (SZŐTS 2014). MÁLYUSZ ELEMÉRT tehát PESTY FRIGYES helynévgyűjtési mozgalma (erre l. pl. HAJDÚ 2006), és ezen túl a 19. századi poziti-

² „Az önfenntartás parancsolja, hogy forduljunk el attól a nemzetfogalomtól, amely csak a győzteseknek kedvez, s egy másikat tegyünk a magunkévá; azt, amely a népet az államnál előbbre helyezi, s amely minden nép számára, tekintet nélkül állami hovatartozására, az önálló, emberi életet biztosítja, vagyis amelyik nem követel asszimilálást s az államot nem azonosítja egyszerűen a többségi néppel” (MÁLYUSZ 1994: 28).

vista történelemkutatás kései követőjeként is számon kell tartanunk (vö. ERŐS 2013: 38–39).³ Terve akkor ugyan nem valósult meg, viszont az 1960-as években elindult a helynévgyűjtési mozgalom nyelvészek irányításával, amely akkor már csupán a határon belüli területekre korlátozódhatott. Magyarországon csak a rendszerváltás után jelenhettek meg a határon túlra vonatkozó helynévtárak (l. Magyar Névtani Dolgozatok sorozat vonatkozó köteteit, valamint Szabó T. Attila helynévgyűjtésének kiadását – erre l. BARTH 2011).

2. A történettudományi előzmények hosszabb ismertetését azért tartottam szükségesnek, hogy a kor társadalomtudományi gondolkodását befolyásoló irányzat jelentőségét hangsúlyozzam. Az alábbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy miként hatott mindez a nyelvészeti kutatásokra, illetőleg hogyan kapcsolódtak be a nyelvészek a népiségtörténeti kutatásokba.

A népiségtörténeti kutatásokhoz kapcsolódó nyelvészeti alapú munkák két vonulatát kell elkülönítenünk. Az egyik a **névtani** alapú megközelítés, amely a fentiekben ismertetett mályuszi koncepció alapján a hely- és személynevek tanúságtételét kívánta felhasználni a századokkal korábbi etnikai viszonyok feltárásához, a másik pedig a magyar néprészek történetének rekonstrukcióját célul kitűző történeti **dialektológiai**, szűkebben nyelvföldrajzi irány.

2.1. Az időrendi sorrend szerint elsőként essék szó röviden a névkutatás és a népiségtörténet kapcsolatáról! A nevek etnikai rekonstrukcióhoz való felhasználása az európai kutatástörténetben sem példa nélküli (PALÁDI-KOVÁCS 2008: 6). A név-analízis módszerének hazai megalapozása a szlavista KNIEZSA ISTVÁN nevéhez fűződik, aki a különböző korok nemzetiségi viszonyainak áttekintését elsősorban nyelvészeti alapon, a tulajdonnevek segítségével végezte el, mindezt azonban interdiszciplináris keretben. A Szent István-émlékkönyvben, 1938-ban megjelent Magyarország népei a XI. században című alapműben a nyelvészet mellett a régészeti hagyatékot is figyelembe vette a „településtörténeti” feladat elvégzéséhez. Módszerét MELICH JÁNOS A honfoglalás kori Magyarország című munkája (1925–1929) alapján formálta ki. Korai századok legfőbb népiségtörténeti forrását ugyanis a tulajdonnevek szolgáltatták, a legkorábbi időre vonatkozóan a földrajzi nevek: a hegy- és vízrajzi nevektől a településneveken át a dűlőnevekkel bezárólag, a későbbi (főként a kései ómagyar kortól kezdődő) évszázadok esetében a személynevek is (vö. PALÁDI-KOVÁCS 2008: 6).

Bizonyára nem véletlen, hogy MÁLYUSZ éppen KNIEZSA ISTVÁNT kérte fel a népiségtörténeti kutatások nyelvészeti módszereinek kidolgozására. KNIEZSA a felkérésnek engedve 1934-ben készítette el néhány litografált példányban a Felvidéki családnevek című munkáját gyakorlati útmutatóként. 1947-ben így emlékezett vissza erre: „A családnevek nyelvészeti elemzését annak idején én vállaltam és nagy

³ PESTY földrajzi nevek gyűjtése terén végzett erőfeszítését MÁLYUSZ egyetemi előadásorozatában maga is méltatja, hangsúlyozva a tudomány képviselőinek mulasztását a munka folytatásának elmaradása miatt (MÁLYUSZ 1994: 66).

részben én is végeztem. Hogy a településtörténészek munkáját megkönnyítsem, még a fenti munkák megjelenése előtt, 1934-ben a rendelkezésemre bocsátott három megye (Ugocsa, Gömör, Hont) XVI–XVIII. századi családnévanyaga alapján kísérletet tettem a magyar~szlovák~kárpatukrán családnevek rendszerének megállapítására és a személynevek képzési módjának szemléltetésére” (KNIEZSA 1934/1965/2003: 259). A családnevek kutatásáról pedig a következőt mondja: „Ami e téren a múltban történt, nem több, mint bizonyos részletkérdések tisztázása. [...] A fordulat e téren az első világháború után, a 30-as években állt be azzal, hogy helytörténetírás nálunk is tudományos alapokon indult meg. Ezt az irányt MÁLYUSZ ELEMÉR kezdeményezte, majd – a kutatók egész gárdájától támogatva – irányította. Mivel ez a munkaközösség elsősorban a vizsgált területek nemzetiségi viszonyainak alakulását kutatta, legfontosabb forrásai éppen a családnevek voltak. Ezért tehát múlhatatlanul szükségesnek mutatkozott a családnevek beható vizsgálata és rendszeres feldolgozása. **Ami ezen a téren mai napig történt, ennek a kezdeményezésnek köszönhető**” (KNIEZSA 1934/1965/2003: 258; kiemelés tőlem – NFJ.).

A kutatáshoz kapcsolódó első kötet 1937-ben jelent meg, ebben a neves jobbagyágkutató, SZABÓ ISTVÁN Ugocsa megye etnikai térszerkezetét elemezte a hely- és személynevekre támaszkodva a KNIEZSA által kidolgozott módszer alapján (SZABÓ I. 1937).

Ha a két világháború közötti társadalomtudományi kutatásokat tekintjük, megállapítható, hogy a trianoni tragédia a tudomány művelőit magától értetődő módon irányította a Kárpát-medence korábbi etnikai viszonyainak kutatása felé, és kétségtelenül előmozdította az interdiszciplinaritás kialakulását. Ebben a kezdetektől történeti alapon álló nyelvészet feltehetően a történettudomány nélkül is részt vállalt volna, viszont a MÁLYUSZ által kidolgozott népiségtörténeti koncepcióba szervesen illeszkedni tudott, annál is inkább mivel ez utóbbi intézményi kereteket kapott. 1938-ban megalakult a hivatalos nevén Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete, melynek vezetője a nyelvész Ligeti Lajos lett. Ezen belül különböző tagintézetek működtek az egyes diszciplínák szerint.⁴ Az előbbi keretében Mályusz javaslatára szerveződött meg Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézet ugyanebben az évben, melynek vezetője maga a kezdeményező lett (MÁLYUSZ 1994: 12, 15).

MÁLYUSZ az intézet Település- és Népiségtörténeti Értekezések című sorozatában tanítványai részére disszertációtémaként kiosztott történelmi vármegyék feldolgozását jelentette meg nyolc kötetben 1938 és 1943 között (FÜGEDI 1938, ICZKOVITS 1939, BALÁZS 1939, MAKSAY 1940, JAKÓ 1940, KOVÁCS 1942, BÉLAY 1943, NAGY KÁLOCZI 1943), melyek főként az egykori kelet-magyarországi és er-

⁴ Tagintézetei: a Belsőázsiai, Embertani, Fonetikai, Keletázsiai, Magyar Népiség- és Településtörténeti, Magyar Nyelvtudományi, Magyar Történeti, Művelődéstörténeti, Néprajzi, Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézetek és a Történelmi Szeminárium (BANÓ 1942). Megemlítendő, hogy a nemzetiségek kutatása az 1940-es években nem csak a Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézetben, hanem máshol is zajlott (pl. az Erdélyi Tudományos Intézetben és a Kelet-Európai Intézetben) (vö. PALÁDI-KOVÁCS 2008: 6).

déli vármegyék „népiségtörténetét” tárták fel (a sorozatra I. BARTA 1940). A MÁLYUSZ által életre hívott másik településtörténeti sorozat, a Magyarság és Nemzetiség a felvidéki vármegyéket kívánta feldolgozni Pozsonytól Beregig, ebből a fenti Ugocsa megyei köteten (SZABÓ I. 1937) kívül elkészült még ILA BÁLINT Gömör megyéről (1944) és BAKÁCS JÁNOS Hont megyéről írt kötete (1971). A megyemonográfiák közül a II. világháború után csupán BAKÁCS említett kötete és SZENTGYÖRGYI MÁRIA Kővár vidékének társadalma című munkája (1972) jelenhetett meg, immár a MÁLYUSZ-féle sorozatokon kívül. A feldolgozásra kiadott többi vármegye munkálatai megszakadtak, óriási cédulaanyaguk a háború után a Történettudományi Intézetben – KNEZSA szerint – megsemmisült (vö. KNEZSA 1934/1965/2003: 255).

A MÁLYUSZ-féle sorozatokon kívül, de annak hatása alatt több munka is napvilágot látott a 40-es években (pl. CSAPODI 1942; JAKÓ 1944; I. még LUX 1938 is). Tulajdonképpen ide sorolhatjuk KNEZSA ISTVÁN Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez című művét is (KNEZSA 1941). Ennek előszavában ezt írja a szerző: „A népiségtörténet eredményes kutatásához szükséges együttműködés a történészek és a nyelvészek, illetve a régészek között nálunk a világháború után valósult meg. Ez az együttműködés az utóbbi években alakította ki a településtörténet és a népiségkutatás módszereit és ma már a magyar tudomány számos értékes művet mutathat fel, amelyek a történész-nyelvész együttműködés jegyében keletkeztek” (KNEZSA 1941: 6). Az együttműködés az alapok lefektetésén kívül abban is megnyilvánult, hogy az útmutató elkészítése után is részt vett a szervezett népiségtörténeti munkálatokban is. Például MAKSAY FERENC 1940-ben megjelent Szatmár megyei monográfiájában szereplő hely- és személynevek nyelvi eredet szerinti minősítését ő végezte el (vö. KISS L. 2003: 19).

3. A névtani előzmények után térjünk rá a másik nyelvészeti kutatási területnek, a **nyelvföldrajz**nak a népiségtörténethez kapcsolódó tudománytörténeti vonatkozásaira. Mint említettem a népiségtörténet alapkoncepciója a „nép beszéde” kutatásának kiemelt jelentőségét hangoztatta. Ez a 40-es évek nyelvészeti törekvéseivel is egybevetődött, hiszen a nyelvészek a nemzetközi minták alapján – a népiségtörténettől függetlenül is – égető szükségét látták egy „a nép beszédét híven tükröző” általános (nemzeti) atlasz létrehozásának. Az 1941-ben megtartott első magyar népnyelvkutató értekezlet konkrét célokat is megfogalmazott, a munkálatok irányítását pedig Bárczi Gézára bízta (SZABÓ szerk. 1942, BÁRCZI 1975). Véleményem szerint, az, hogy a nyelvjárási adatok a népiségtörténeti kutatásokban nem vagy alig jutottak szerephez a kezdeti időszakban, nagy mértékben két okkal magyarázható: az egyik az, hogy a vizsgálatok elsősorban az etnikai viszonyok feltárásához kívántak hozzájárulni, és csak másodsorban az egyes magyar népelemek történetéhez, a másik ok az, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű nyelvjárási anyag a vizsgálatokhoz.

Ha KNEZSA ISTVÁNT a népiségtörténeti kutatásokhoz kapcsolódó névtani módszerek kidolgozójának tartjuk, akkor a nyelvföldrajz hasonló történeti célú me-

odikai megalapozását BENKŐ LORÁND nevéhez köthetjük. BENKŐ fiatal kutatóként 1946-ban került a Magyarisztudományi Intézethez, így közvetlenül kapcsolódhatott be az ott folyó munkálatokba. Elsősorban a magyar néprészek történetének kutatása érdekelte. Saját vallomása szerint korai munkásságára leginkább MELICH és KNIEZSA említett nyelvtörténeti és történeti névtani munkái hatottak (KISS J. 2003: 426–7). 1947-ben előadást tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban a székelység település- és népiségtörténetéről, melyben a hely- és személynéveket hívta segítségül, főként a KNIEZSA által alkalmazott módszer alapján. A Századok folyóirat BENKŐ tanulmányát is tartalmazó kötetét azonban 1949-ben az új hatalom bezúgatta. Erre így emlékezett vissza 2001-ben: „Ez számomra megrendítő volt, tudhattam belőle, hogy ebben a témakörben nem lehet perspektívája a kutatásnak.” „Én Erdély régi történetével szerettem volna foglalkozni a nevek alapján elsősorban, de erről akkor különösen szó sem lehetett!” (KISS J. 2003: 428).⁵

Ekkor már javában zajlott a népiségtörténeti kutatások felszámolása. MÁLYUSZ ELEMÉRT 1949-ben politikai okokból kizárták az MTA tagjai közül, és kénytelen volt feladni tudománypolitikai programját is (vö. ERŐS 2013: 37). Többet nem foglalkozhatott népiségtörténettel, és ez nem volt ajánlatos másoknak sem. 1949-ben a Magyarisztudományi Intézetet is megszüntették. Az új hatalom hozzáállását jól jelzi a SZABÓ ISTVÁN ellen intézett kirohanás a „tisztogatás” utáni Századok hasábjain 1954-ben. SÁNDOR PÁL (1954) SZABÓT a Domanovszky-iskola örököséként aposztrofálva tulajdonképpen fasisztának minősíti, a „Horthy-fasizmus népi közösség gondolatát alátámasztani kívánó népiségtörténet reprezentánsának” nevezi (ERŐS 2002: 281).

Mint láttuk, a népiségtörténeti kutatások eredményei a területi revízióhoz felhasználhatóak voltak, és a gondolat nem volt idegen a tudomány képviselőitől sem, azonban a modern nyugat-európai mintákat alapul vevő módszertan segítségével egy komplex társadalom- és gazdaságtörténeti kutatást fogalmaztak meg, amelynek tudományos jelentősége vitathatatlan. Összehasonlíthatatlanul biztosabb tudományos alapon állottak ezek a kutatások, mint az utódállamok sokszor koncepciós és konstruált – politikailag vagy ideológiailag szintén motivált – történeti és nyelvészeti munkái (utóbbi időszak vonatkozó munkáinak ismertetésére l. NAGY 2015).

A dialektológia tudománytörténetében jól ismert az az időszak, amelyben A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) munkálatai zajlottak (az előzményekre is l. BÁRCZI 1975). A politikai széljárás ugyan bizonyos témákat tiltólistára helyezett, azonban a nép nyelvének a kutatása – a nyelvtudomány „sztálini fordulata” után – az új kurzus számára is befogadható és támogatható volt (erre l. BENKŐ visszaemlékezését: KISS J. 2003: 430). Az 1949-ben létrehozott Nyelvtudományi Intézet egyik legfontosabb feladata lett a nyelvjárás adatgyűjtés megszervezése és lebonyolítása, majd 6 vaskos dobozban az MNYA. megjelentetése. Bár a határon túli területek adatoltsága továbbra sem volt megfelelő (főként Erdély és Kárpátalja vonat-

⁵ A szóbanforgó Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez c. tanulmány 42 évvel később (!), a Századok 1991-ben újra kiadott számában jelent meg.

kozásában), de ezzel tulajdonképpen elhárult az akadály a szisztematikus nyelvjárástörténeti vizsgálatok megindulása előtt. A település- és népiségtörténeti célú elemzések így a nyelvjárások segítségével tovább folytatódhattak.⁶

A nyelvöldrajz felértékelődése az 50-es évek közepétől tehát szükségszerűen következett be. A nyelvjárási adatok tükrében a feldolgozás is nagyobb lendületet kapott, hiszen a gyűjtött adatok vallomása a korábbi településtörténeti kapcsolatokról a gyűjtésben részt vevők számára sokszor vált egyértelművé és világossá. Az 1960-as évek elején BENKŐ LORÁND első módszertani áttekintésében (1961) már konkrét nyelvi elemzést is végzett, a csehszlovákiai Nagyhind és a jugoszláviai Kupuszina tájszólásának genetikus összefüggését mutatta ki (l. bővebben SZABÓ J. 1990: 23).

Mivel JUHÁSZ DEZSŐ két tudománytörténeti munkájában (2007, 2012) is bemutatta a vonatkozó nyelvöldrajzi eredményeket és igazolta a módszer – s ezzel együtt BENKŐ LORÁND munkásságának – tudománytörténeti jelentőségét a nyelvöldrajz területén, így a részletes elemzéstől a továbbiakban eltekintek. E helyett inkább a tudománytörténet külső összefüggéseiről szeretnék még néhány gondolatot felvázolni.

A hatalom részéről – úgy tűnik – elsősorban a határon túli nagyobb magyar néprészek (székelyek, csángók) történetéhez kapcsolódó kutatás lett nem kívánatos, a kisebb településtörténeti összefüggések feltárásához ideológiailag semleges viszonyult. Ahogy JUHÁSZ DEZSŐ is megállapítja (2012: 149), BENKŐ LORÁND egyes politikai és tudósi érzékkel még azt is el tudta érni, hogy a székely nyelvjárások nyelvöldrajzi összefüggései szorosan a szakma keretein belül maradvá visszakerüljenek a kutatható témák közé. A nyelvöldrajz történeti tanulságai című akadémiai székfoglalójában székely adatokkal igazolta nyelvöldrajz forrásértékét a település- és népiségtörténeti kutatások számára (BENKŐ 1967a). Legfontosabb módszertani megállapítása, hogy „település- és népiségtörténeti következtetések nyelvi alapon való levonására csak az adatok egész sorozata, jelenségek együttese, egybehangzó vallomása alkalmas” (BENKŐ 1967b: 461).

Az idézet nem nyelvészeti tanulságára szeretném ráirányítani a figyelmet, jelesül a *népiségtörténet* fogalom használatára. Úgy tűnik, hogy a korábban revizionistának bélyegzett *népiségtörténet* mint fogalom jelentése leszűkült, ideológiailag semlegessé vált. Míg korábban a pusztai településtörténetnél többet jelentett a fogalom, a kommunizmus időszaka alatt annak egyszerű szinonimája lett. A korábbi ideológiai tartalmat a két fogalom együttes használata is semlegesítette (l. már Mályusz sorozatcímében is), hiszen a településtörténet mint mikrotörténeti kutatási terület az új rendszer keretei között is megtartotta jelentőségét.

4. Tudománytörténeti áttekintésemben a népiségtörténet és nyelvészeti kutatások közötti szoros kapcsolat kialakulásának gyökereit igyekeztem feltárni. Abban, hogy a világháború utáni megváltozott körülmények között is – ugyan jóval szűkebb keretben – de mégis folytatódhattak a népiségtörténeti kutatások, BENKŐ LORÁNDnak elévülhe-

⁶ A magyar nyelvterület nyelvjárásainak átfogó ismerete majd a rendszerváltás után megjelenő RMNyA.-val és számos regionális atlisszal válik elérhetővé (ezekre l. JUHÁSZ 2014: 47).

tetlen érdemei vannak. Ahogy abban is, hogy a nyelvészeti-nyelvföldrajzi módszer a történettudomány számára is elfogadottá vált az elmúlt évtizedek alatt, ahogyan ez a kezdeti időszakban mindenképpen jellemző volt (l. a KNIEZSA munkássága kapcsán mondottakat). A magyar történelem sajátos alakulása feltehetően velünk a történelmietlen „mi lett volna, ha...” kérdését. Mi lett volna, ha a népiségtörténeti kutatások az eredeti módszertani elvek szerint folytatódhatnak a nyelvészet közreműködésével? Erre több válaszlehetőséget is megfogalmazhatunk. Íme ezek közül néhány:

1. Nyilvánvalóan a nyelvtudomány interdiszciplináris beágyazottsága a népiségtörténeti kutatások keretén belül erőteljesebben megmaradhatott volna, éppen történeti segédtudományi szerepe által.

2. Ma sokkal egyértelműbben látnánk az egyes magyar néprészek eredetét és településtörténetét. BENKŐ LORÁND még elvégezte a csángók eredetének feltárását a nyelvföldrajz segítségével (1990a), amit JUHÁSZ DEZSŐ később újabb adatokkal pontosított (2004). A székelyek kapcsán is születtek fontos részeredmények (l. BENKŐ 1986, 1990b, 2005), de sajnálatos módon BENKŐ a kérdéskör szisztematizáló monográfiáját már nem tudta elkészíteni.

3. Ma már bizonyára a történelmi Magyarország valamennyi vármegyéjének etnikai térszerkezetét is részletesen ismernénk a korábbi századok vonatkozásában. Ezzel együtt az írott források feltárása, összegyűjtése révén olyan történeti hely- és személynévi adatbázis állna rendelkezésünkre, amely további nyelvészeti, névtani kutatások kibontakozását és megalapozását segíthetné elő.

A feltételes felsorolást még hosszasan folytathatnánk, azonban e helyett nézzük meg végezetül, hogy mi az, ami ebből a szemléletből napjaink nyelvészeti kutatásában még kimutatható. A névtani alapú népiségtörténeti kutatások közül a helynevek kapcsán ki kell emelnünk azokat a munkákat, amelyek a településnevek és az etnikum összefüggésével, névtani és népiségtörténeti tanulságaival foglalkoznak (l. pl. RÁCZ 2009, 2010a, 2010b, 2011; N. FODOR 2012). A családnevek kapcsán utóbbi időben a történeti demográfusok köréből kerültek ki KNIEZSA módszerén alapuló vagy ahhoz hasonló elemzések (l. pl. TAMÁS 1996; BAGDI–DEMETER 2005, 2007). Fontos megállapítása ezeknek a munkáknak, hogy a személynevekből a névanalízis módszerével az etnikumra történő következtetés az egyének esetében csak korlátozottan, általánosságban viszont jól alkalmazható. Ez történeti névtani (N. FODOR 2013, KAPOSÍ 2015; P. KOCSIS 2015) és történeti szociolingvisztikai szempontból (l. pl. SZENTGYÖRGYI 2012) utóbb is megerősítést nyert. A BENKŐ által kidolgozott hagyományos történeti nyelvföldrajzi módszeren alapuló munkák közül a korai előzmények (l. pl. ZELLIGER 1973, 1988; FAZEKAS 1977) mellett a szlavóniai magyar nyelvjárás településtörténeti kapcsolatait tárgyaló munkát (N. FODOR 2011) említhetjük a legutóbbi időszakból, de közvetve ide kapcsolódnak az újabb nyelvföldrajzi módszereket alkalmazó dialektometriai kutatások (l. pl. VARGHA 2015) megállapításai is.

A népiségtörténeti gondolat és a hozzá kapcsolódó vizsgálati módszer tehát napjainkban is él, noha a tudománytörténeti előzmények a mai kutatók számára nem mindig tudatosulnak, sokszor már homályba vesznek.

Hivatkozott irodalom

- BAGDI RÓBERT – DEMETER GÁBOR 2005. A nyelvhatárváltozás természeti és gazdasági háttere Bihar megye példáján (1770–1992). In: *Tájak, régiók, települések*. Debrecen, 279–87.
- BAGDI RÓBERT – DEMETER GÁBOR 2007. Migráció és asszimiláció a Partiumban 1715–1910. In: *Tisztelettel Tanár Úrnak! 56 tanulmány Korompai Gábor 70. születésnapjára*. Debrecen, 299–308.
- BALÁZS ÉVA, H. 1939. *Kolozs megye kialakulása*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 3. Budapest.
- BANÓ ISTVÁN 1942. A Magyarságtudományi Intézet munkája. *Kalangya* XI. (7–8.): 377–381.
- BÁRCZI GÉZA 1975. A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: DEMELÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–49.
- BARTA ISTVÁN 1940. Az utóbbi évek magyar történetirodalma. (I. Középkor). *Erdélyi Múzeum* 1940. Új folyam 11. 45.(2.): 164–173.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA szerk., *Hangok – helyek: Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. 11–33.
- BÉLAY VILMOS 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*. Település- és népiségtörténeti értekezések 7. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1961. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A nyelvöldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- BENKŐ LORÁND 1986. Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe. *Ungarn Jahrbuch* (München) 14: 207–224.
- BENKŐ LORÁND 1990a. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Különnyomat. MNyTK. 188. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1990b. Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–122.
- BENKŐ LORÁND 2005. A székelység szerepe az Árpád-kori országvédelemben. *Magyar Nyelv* 101: 269–74.
- CSAPODI CSABA 1942. Bars megye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az új korban. Kny. a Magyar Történettudományi Intézet Évkönyvéből. Athenaeum, Budapest.
- ERŐS VILMOS 2000. Történetírás. In: KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN szerk., *Magyarország a XX. században*. V. kötet: *Tudomány 2. Társadalomtudományok*. Babits Kiadó, Szekszárd. 285–312.
- ERŐS VILMOS 2002. *Szabó István és 1848–49*. In: PÁSZTOR CECÍLIA szerk., *Ünnep – hét-köznapi – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. 276–284.
- ERŐS VILMOS 2013. Utak a „Népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok* 147/1: 33–62.

- FAZEKAS TIBORC 1977. A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában. *Magyar Nyelv* 73: 76–87.
- N. FODOR JÁNOS 2011. A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Dunaszerdahely–Alsóőr. 62–73.
- N. FODOR JÁNOS 2012. Megjegyzések népnévi eredetű tulajdonneveinkről. *Névtani Értesítő* 34: 179–191.
- N. FODOR JÁNOS 2013. The Geolinguistic Research of Historic Personal Names Found in the Carpathian Basin. In: OLIVIU FELECAN (ed.), *Proceedings of the Second International Conference on Onomastics "Name and Naming": Onomastics in Contemporary Public Space*. Editura Mega, Cluj-Napoca. 518–527.
- FÜGEDI ERIK 1938. *Nyitra megye betelepülése*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 1. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2006. Pesty Frigyes helynévgyűjtésének megjelentetése. *Névtani Értesítő* 28: 205–215.
- ICZKOVITS EMMA 1939. *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 2. Budapest.
- ILA BÁLINT 1944. *Gömör megye. A települések története 1773-ig*. Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1944. *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozium*. Berzsényi Dániel Főiskola Művelődéstudományi és Kommunikáció Tanszék, Szombathely. 133–138.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2012. Benkő Loránd, a nyelvföldrajz és nyelvjárástörténet kutatója. In: JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk., *Benkő Loránd emlékezete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 26–33.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2014. A nyelvatlaskok mint a magyar nyelv és kultúra tükröi. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár. 45–57.
- KAPOSI DIÁNA 2015. Somogy megye történeti családneveinek névföldrajzi vizsgálata – különös tekintettel a név és az etnikum összefüggéseire. In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 149–159.
- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány*. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból. III. kötet. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 421–447.
- KISS LAJOS 2003. Kniezsa István és a történeti névtan. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. *Magyarország népei a XI. században*. [Klny. az Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján c. műből]. Budapest.

- KNIEZSA ISTVÁN 1941. *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Athenaeum, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1934/1965/2003. Felvidéki családnevek. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1979. Arckép vázlat Mályusz Elemerről. *Diakonia – Evangélikus Szemle* I/2: 31–36.
- KOVÁCS MÁRTON 1942. *A felsőöri magyar népsziget*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 6. Bp.
- LUX GYULA 1938. Nyelvi adatok a délszepesi és dobsinai német nép településtörténetéhez. Pécs.
- MAKSAY FERENC 1940. *A középkori Szatmár megye*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 4. Bp.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1931. A népiség története. In: HÓMAN BÁLINT szerk., *A magyar történetírás új útjai*. Budapest. 237–268.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1994. *Népiségtörténet*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette SOÓS ISTVÁN. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- NAGY KÁLOCZI BALÁZS 1943. *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 8. Bp.
- NAGY LEVENTE 2015. Újabb erdélyi román személy- és helynévtörténeti kutatások. *Névtani Értesítő* 37: 221–237.
- P. KOCSIS RÉKA 2015. Tolna megye 18. század eleji családneveinek vizsgálata – különös tekintettel a név és az etnikum összefüggéseire. In: P. KOCSIS RÉKA–SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 161–177.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2008. Magyarország nemzetiségei és etnikai térszerkezete a 18. században. In: IHÁSZ ISTVÁN–PINTÉR JÁNOS szerk., *Történeti Muzeológiai Szemle: A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve* 8. Budapest. 5–21.
- RÁCZ ANITA 2009. Nyugati népek megnevezéseinek változásai a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvjárások* 47: 81–97.
- RÁCZ ANITA 2010a. Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 113–27.
- RÁCZ ANITA 2010b. Szláv népneveink jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 104: 396–410.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SÁNDOR PÁL 1954. A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok* 88: 373–419.
- SZABÓ DÉNES szerk. 1942. Az első magyar népnyelvkutató értekezéslet határozatai. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem.

- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye*. Magyarság és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I/1.köt. HÓMAN BÁLINT és DOMANOVSKY SÁNDOR közreműködésével szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF 1990. *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba.
- SZILÁGYI ÁGNES JUDIT 2007. *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban. 27 történészportré*. Új Palatinus Könyvesház, Budapest.
- SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR 2014. Mályusz Elemér és a népiségtörténet koncepciója. *Újkor* 2014. 08. 02.). http://www.ujkor.hu/portre/malyusz_elemer (letöltés: 2015. 08. 31.)
- TAMÁS EDIT 1996. A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: HATTINGER GÁBOR – VIGA GYULA szerk., *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. (A Mályi konferencia ruszin témájú előadásai.) Budapest, 9–38.
- VARGHA FRUZZINA SÁRA 2015. Lexikai, fonológiai, fonetikai stabilitás (és relevancia) a magyar nyelvjárásokban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. Szent István Társulat, Budapest. 246–261.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1973. Egy különös igerag Kupuszina nyelvjárásban. In: E ABAFFY ERZSÉBET – NAGY FERENC – ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Adalékok a magyar nyelv életrajzához: Bárczi Géza 80. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 179–183.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1988. Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: KISS JENŐ és SZŰCS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest. 1029–1040.

Linguistic Methods in Research on Hungarian Ethnic History

The research project on Hungarian Ethnohistory School was elaborated by Elemér Mályusz, a well-known Hungarian historian of the period between the two world wars. This highly influential, history-based, but interdisciplinary research field has been supported by two branches of Linguistics. One of them is Onomastics: with the help of place and personal names the ethnic distribution of the previous centuries in the Carpathian Basin could be clarified; the other linguistic branch is Historical Dialectology, especially Geolinguistics, which intends to reconstruct the history of the Hungarian ethnic groups. The paper overviews the relations of these two linguistic branches with ethnic history.

Keywords: linguistic methods in historical researches, anthroponyms, ethnic patterns, geolinguistics, atlases of Hungarian dialects.

N. FODOR JÁNOS
Eötvös Loránd Tudományegyetem